

معماری مسجد در نظام اسلامی

جواد شکاری

بیت وضع للناس للذی بیکه مبارکاً و هدی للعالمین» [آل عمران/۹۶]. به این ترتیب، کعبه اولین بنایی است که برای هدایت و عبادت مردم ساخته شد. بعد از آن، در عرصه زندگی بشر و در سایه راهنماییهای انسان الهی، عبادتگاهها و مساجد در زمین فراگیر گردید.

بنای مسجد در حقیقت، انعکاسی از خلقت انسان به وسیله خدای رحمان است. بنابراین، مساجد در طول تاریخ شکل گرفته اند، و در بستر تاریخ کامل شده اند؛ چرا که در برپایی آن، ایده ها و تفکرات دینی بسیاری به کار گرفته شده است.

در فرهنگ و تمدن اسلامی، مسجدالنبی در مدینه، اولین مسجدی است که نظام معماری اسلامی دارد، و در سال یکم هجرت به وسیله نبی اکرم (ص) بنا شد.

مسجدالنبی، در زمین مستطیل شکلی به ابعاد ۷۰ در ۶۰ ذراع، ۳۵ در ۳۵ متر، ساخته شد. این مسجد حیاط مرکزی داشت، که در سمت دیوار شمالی سه رواق - که در هر ردیف شش ستون داشت - بنا شده بود. مساجد دوران اسلامی، تقلیدی از شکل مسجدالنبی در مدینه یا بر اساس توصیفات آن است. مساجد در ایران و دیگر کشورهای جهان اسلام، دارای چنین وضعی اند؛ همچون مسجد جامع فہرج در یزد (قرن اول هجری) و مسجد تاریخانه دامغان (قرن دوم هجری).

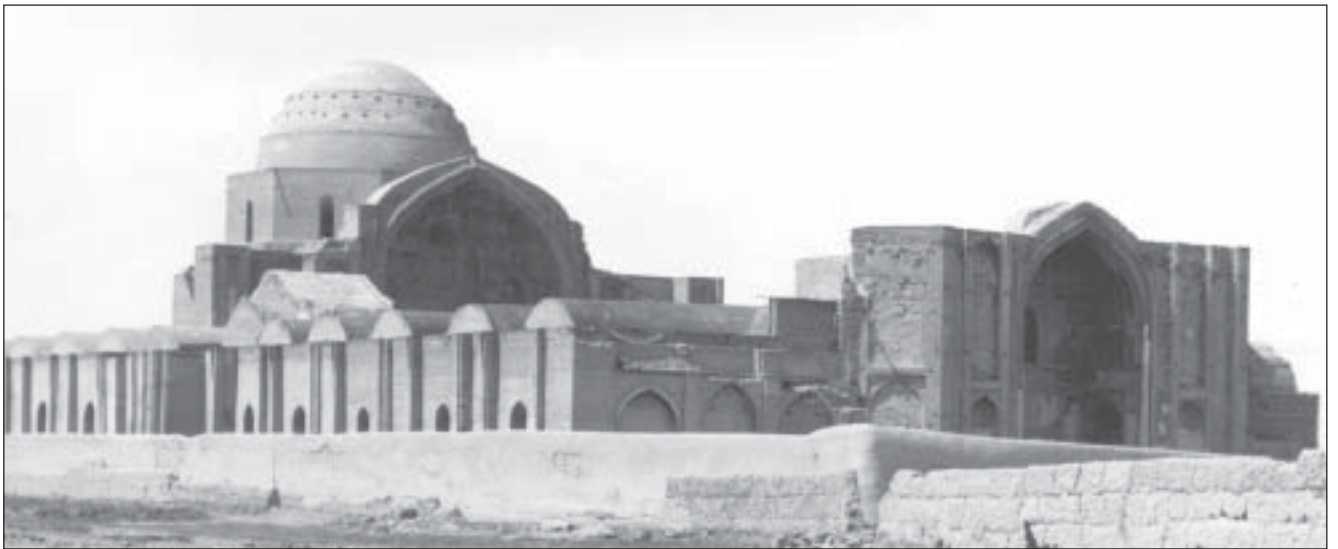
نکته مهم آنکه، هرگز نباید روند شکل یابی معماری مساجد را منحرف کرد. یعنی، از شکلهای و طرحهای وارداتی و بی هویت، نباید در عرصه معماری مساجد استفاده کرد. هر معماری که بدون شناخت فضای کالبدی مسجد و بدون آشنایی کامل به قوانین شرع مقدس

مسجد در قالب عبادتگاه و سجده گاه مسلمانان، باید ساختمانی مشخص در برابر دیگر بناها داشته باشد؛ زیرا مکانی است که از آن به عنوان خانه خدا یاد می شود، و مردم در آنجا برای پرستش معبود اجتماع می کنند. خانه خدا فضای آرام بخشی دارد؛ چرا که یاد او آرام بخش دلهاست.

تأمل در تاریخ ادیان به ما نشان می دهد که دین، جزء جداناپذیر فرهنگ و تمدن هر جامعه ای است. وجود عبادتگاه یا معابد، مدرک و سند مستدلی بر این مدعاست. برای مثال، در روستای زاغه در دشت قزوین، با قدمت ۸ هزار سال، مکانی در مجموعه بناهای دهکده با عنوان معبد منقوش دیده می شود که دیوارهای آن به صورت مضاعف ساخته شده، و داخل آن دارای تزیینات ویژه ای است.

در تمدن یونان، همیشه معابد در بلندترین قسمت شهر ساخته می شد. ارسطو، اندیشمند یونانی، در این باره گفت: «باید محل ساختمان معبد، نقطه ای باشد که از همه طرف دیده شود، و حتماً مقام فضیلت را بالا ببرد و بر اطرافش تسلط داشته باشد». اگرچه این اظهارات به عصر کهن یونانی مربوط است، اما دقت در مضمون آن اهمیت معبد و مکان استقرار عبادتگاه را روشن می کند؛ زیرا هر اندازه معبد بیشتر در جلوی چشم انسان باشد، انسان به همان اندازه بیشتر به یاد معبود می افتد. غفلت و نسیان، از آفتبایی اند که همواره دامنگیر انسان می شود.

پس، سابقه عبادت و ساختن عبادتگاه، با زمان پیدایش بشر قرین است. در حقیقت، می توان روزگار زندگی حضرت آدم (ع) را مبدأ این امر به شمار آورد؛ چنانکه نص قرآن به آن اشاره می کند: «ان اول

مسجد جامع ورامین

از خود باقی نگذاشتند و ناشناخته و گمنام ماندند. این معماران در زمان عمر خود، تجارب بسیار ارزشمندی داشتند. از جمله آنان، استاد حاج حسین لرزاده است، که در دوران عمر با برکت خود، مجموعاً ۸۴۲ مسجد را طراحی و اجرا کرد. باید تجارب ارزشمند چنین افرادی را حفظ کنیم.

پس، مساجد نقش بسیاری در زنده نگاه داشتن دین، و دعوت مردم به سوی پروردگار دارند. منظره مناره‌ها و گنبد‌ها با تمایز خود، چه از لحاظ شکل ظاهری و چه از لحاظ ارتفاع، و چه به سبب نقوش و رنگها، تجلی خاصی دارد؛ که پیام آن، دعوت و فراخوانی است. دلیل اینکه در شرع ساخت بناهایی بلندتر از مساجد منع شده، پرهیز از کاهش شدت این دعوت است.

در نگاهی به تاریخ معماری غرب، بویژه اروپا، مشاهده می‌کنیم که در عصرهای: رمانتیک، گوتیک، رنسانس و باروک، معماری مذهبی بویژه بناهای کلیسا اهمیت خاصی داشتند و با طرح‌های بلندپروازانه، از دیگر بناهای شهر مشخص می‌شدند. این بناها به روزگاری مربوط می‌شوند که دین، نقش بسیار زیادی در عرصه زندگی آنها داشته است. همزمان با انقلاب صنعتی و رشد جریان فکری ضد دینی در جامعه، دیگر از نظام معماری مذهبی تبعیت نمی‌شد. لذا، هر کسی به نحوه دلخواه کلیسا را طراحی می‌کرد؛ طرح‌هایی که همسویی با گذشته خود نداشتند. از این رو، در شهرسازی جدید اروپایی، طراحی کلیسا دچار انحراف شد، و فرقی چندان در طرح و شکل با بناهای دیگر نداشت.

پیش از انقلاب اسلامی در ایران، روند تخریب و انحراف شروع شده بود، و سعی می‌شد که اقدامات ضدارزشی جایگزین ارزشها شود. انقلاب اسلامی، سدی در مقابل حرکت‌های یادشده به شمار می‌رود. از این رو، باید برای از بین بردن اقدام‌های ضد دینی بویژه عرصه معماری مذهبی، بیشتر کوشش کنیم.

ابنیه مذهبی بویژه مساجد، باید ندای دینداری داشته باشند، و از جلوه مذهبی آنها نباید غفلت بشود. البته، این حرف‌ها توصیه‌کننده تقلید صددرصد از بناهای گذشته نیست. بدیهی است، بناهایی که در زمان حاضر طراحی و ساخته می‌شوند، باید بر اساس پیشرفت‌های موجود

اسلام چنین کاری کند، ظلم آشکاری را در عرصه فرهنگ و تمدن اسلامی جامعه مرتکب می‌شود. و اگر معماری در طراحی خود دانسته دست به تغییر یا تحریف کالبد معنوی مسجد بزند، به اسلام خیانت کرده است.

شکل‌گیری مساجد علاوه بر جنبه‌های پیشرفت معمارانه خود، بر پایه اعتقادات خالصانه بنا شده است. مناره‌ها، گنبد‌ها و سردرهایی که متشکل از قوسهای معماری اسلامی باشند، در نگاه اول تأثیر معنوی خود را بر روی هر بیننده‌ای نشان می‌دهند؛ زیرا مشاهده سجده‌گاه خداوند، قطعاً یاد خدا را دربر دارد. مجموعه معماری سنتی و اسلامی مساجد همانند ظواهر، پوشش یا لباس ملتی، بیانگر هویت اسلامی آن ملت است. زدودن جلوه‌های معماری اسلامی شهر و جایگزینی آنها با بناهای بی‌هویت در تقلید غلط از معماری غربی، ضربات مهلکی بر هویت شهر اسلامی می‌زند.

بارزترین جلوه‌های هجوم فرهنگی، مسخ کردن فضاهای مقدس فرهنگی معنوی در جامعه اسلامی است؛ به طوری که در آرمیت، نقش عظیمی در مخدوش کردن اعتقادات یک جامعه ایفا می‌کند. وظیفه ماست که در مقابل چنین پدیده‌های مخرب، ایستادگی کنیم. «قدری تأمل و تعمق، فاش خواهد ساخت که اغلب انگیزه ایجاد تحول در سبک معماری مسجد، زاییده به اصطلاح مقتضیات زمانه نیست؛ بلکه از این واقعیت ناشی می‌شود که طرفداران این گونه تحولات، خود از سنت اسلامی دور مانده‌اند. صدق و امانت اقتضا می‌کند که شخص بی‌پروا به جعل شکل دیگری از معماری قدسی دست نزند. زوال هنر قدسی برای دین، همان قدر مصیبت‌زاست، که تضعیف تعالیم روحانی و اخلاقی یا انکار احکام تشریحی آن».

نقشه مساجد، فضاهای کالبدی آنها، و نقوش و هنرهای کاربردی در معماری آنها، همگی جلوه‌ای از هنر قدسی به شمار می‌روند که محتوایی آسمانی و دینی دارند. این امر، به این دلیل است که آنها به وسیله انسان‌های بسیار معتقد و وارسته‌ای به وجود آمده‌اند که در طراحی خود، از تعالیم دینی الهام گرفته‌اند. بسیاری از معماران مسلمان، همچون: شیخ بهایی و استاد حسن قمی، مجتهدان و دانشمندان سرشناسی بودند. بسیاری دیگر نیز به دلیل اخلاص زیادشان، اسمی

جامع اصفهان و مسجد امام اصفهان، نمونه‌های کامل و خوبی از این نوع، به شمار می‌روند.

امروزه، نیازی نیست که شبستان با پیل پاهای قطور یک متری و بیشتر ساخته شود، بلکه می‌تواند ستونهای بسیار باریک داشته یا نداشته باشد.

نکته مهم در طراحی مسجد، انتخاب اجزا و اتصال آنهاست؛ که هدایت به سمت محراب و توجه به سوی معبود است.

امروزه، باید برای مسئله شستشوی دست و پا قبل از وضو یا همزمان، بویژه در اقلیمهای گرمسیری فکری بشود تا بوی آزاردهنده پاهای، مشام حضار را نیازارد. حوض حیاط مرکزی مساجد قدیم، از جمله تدابیر خوب در این زمینه به شمار می‌رود.

نظافت فضای داخل مسجد و سلامت فضای تنفسی آن، بویژه هنگامی که شمار زیادی در آن گرد می‌آیند، اهمیت بسیاری دارد. محل، شکل و میزان ورودیها و پنجره‌ها، باید مطابق الگوهای معماری اسلامی طراحی شوند. سلسله مراتب فضایی و مراعات تناسب اجزای مسجد، لازم است.

فضای کالبدی مسجد

از جمله شگردهای طراحی مساجد دوره اسلامی، استفاده از تناسب قوی هندسی در ساختار آنهاست؛ به طوری که نقشه مساجد و نمای آنها، در ارتباط با همدیگر طراحی می‌شوند. به همین سبب، مساجد در هر مقیاسی که ساخته شوند، تماشای آنها خسته کننده نیست و هیچ گونه بی‌قوارگی در آنها دیده نمی‌شود. علاوه بر آن، هر حجم فضایی و هر عنصری از مجموعه مساجد، دارای فلسفه وجودی برگرفته از آموزه‌های اسلامی است.

گنبدخانه که اغلب در دوره اسلامی پایه‌های چهارضلعی، هشت ضلعی و حتی بیشتر دارد، دارای تعبیر اندیشمندانه و عارفانه‌ای است. صورت هندسی پایه گنبد که مکعب شکل است، می‌تواند خود الهامی از بنای کعبه باشد. در مرحله بعد چهارضلعی تبدیل به هشت، شانزده، سی و دو ضلعی و سرانجام دایره و گنبد آسمان می‌شود. «قاعده هشت و جبهی گنبد، کنایه از کرسی الهی و نیز عالم فرشتگان، و قاعده مربع با چهارگوشه هم، نماد جهان جسمانی روی زمین است. شکل خارجی گنبد نیز کنایه از جمال، و مناره نیز نماد جمال الهی است».

گنبدها به دلیل تناسب دقیق خود، از جمله متنوعترین سازه‌های معماری اسلامی به شمار می‌روند. نمونه گنبدی که به صورت روش متقابل ترسیم شده است، گنبد مسجد امام خمینی (ره) است. گنبد با رفعت خود، کناره‌ای از شکل آسمان است. اغلب، تزیینات گنبد را اشکال ستاره‌ای و شمشه‌ها تشکیل می‌دهند. معماران مسلمان با به‌کارگیری هر نوع نورگیر یا روشن‌دان، نور را وارد فضای داخلی و آسمانی شکل آن می‌کنند. ضمناً، ارتفاع زیادی برای گنبد در نظر گرفته می‌شود تا علاوه بر اینکه فضای تنفسی مناسبی برای جمعیت داخل گنبدخانه فراهم گردد، ایستایی گنبد نیز تضمین شود. همچنین، گنبد به عنوان عایق حرارتی عمل می‌کند. تنظیم اوضاع محیطی، با انتخاب سازه گنبد بهتر انجام می‌گیرد.

مناره، گنبد و سردرهای قوسی رفیع مساجد و اماکن مقدس مذهبی، برای مردم مسلمان تعریف شده‌اند. لذا، در زمانهای گذشته هر زمان

فنی ساخته شوند. اما نکته‌ای که باید به آن توجه شود، حفظ ارزشهای اسلامی موجود در معماری اسلامی، بویژه در طراحی بناهای مذهبی است. البته، جلوه‌های هنر اسلامی را در این گونه بناها باید حفظ و تداوم ببخشیم؛ که این امر، با شناخت کامل از اصول معماری اسلامی میسر است. از این رو، صیانت از شکلهای معماری اسلامی، از محورهای اصلی حفظ هویت دینی به شمار می‌رود.

تعطیلی مساجد در جمهوریهای مسلمان نشین آسیایی به وسیله حکومت کمونیستی، و اقداماتی علیه مسجد در کشورهای مثل ترکیه، از نمونه‌های بارز اسلام‌زدایی معاصر است که در کنار دیگر ممنوعیتها و محدودیتهای مذهبی صورت می‌گرفت. پیش از این، در ایران نیز طراحی بعضی از مساجد، با ظواهر غیراسلامی انجام می‌شد. مسئله اشرف مسجد در برابر بناهای دیگر، در طراحی شهرهای

مسجد جامع فهرج، یزد

جدید باید جدی گرفته شود.

اینک، عناصر و طرحهای مساجد در معماری اسلام، به طور مختصر مطرح می‌شود.

نقشه مسجد

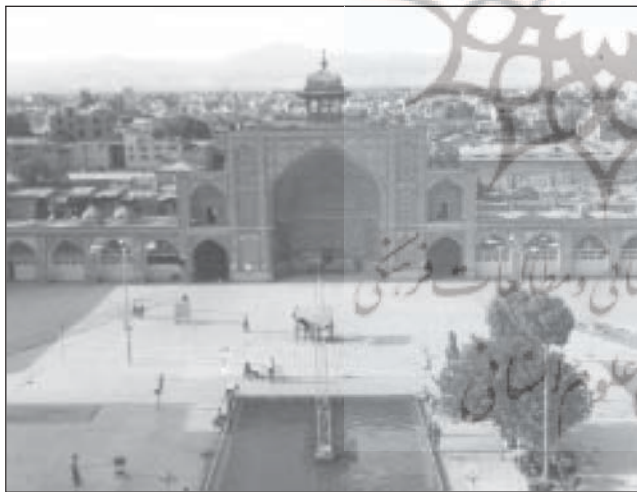
نخستین مساجد در مناطق اسلامی، به صورت شبستانی و مطابق طرح مسجدالنبی در مدینه ساخته شدند. سپس، عناصری مانند گنبدخانه و ایوانهای بلند، به دلیل نیاز جامعه اسلامی و نیز پیشرفت معماری اسلامی، به طرحهای مساجد اضافه شد. به این ترتیب، مساجد شکل یابی خود را ادامه دادند. نقشه آنها، به صورت درونگرا طراحی می‌شد. این گونه مساجد دارای حیاط مرکزی بودند، که هیچ گونه اشرفی از بیرون به داخل آن وجود نداشت. تمام اجزا و فضاهای مورد استفاده، به صورت حساب شده و با در نظر گرفتن مسائل شرعی ساخته می‌شد. اغلب، گنبدخانه در سمت قبله و امتداد محراب قرار داشت. همیشه سرویسهای بهداشتی، کنار فضای اصلی مسجد و با فاصله پیش بینی شده‌ای ساخته می‌شد. مسجدالنبی قزوین، مسجد

و آجرکاری است، که عمدتاً محتوای آنها، شامل نامهای خداوند و معصومان و آیات قرآن است. کتیبه‌ها بیشتر با خطوط زیبا و استوار کوفی و خط ثلث، نوشته شده‌اند.

به وسیله مساجد، آیات قرآن کریم در معرض دید مؤمنان قرار می‌گیرد. یکی از عرفا و فلاسفه اسلامی در تفسیر حروف قرآن، چنین نوشته‌اند: «هر حرف قرآنی، سه صورت دارد؛ صورت گفتاری که به گوش می‌رسد، صورت نوشتاری که به چشم می‌آید، و صورت اصلی یا روحانی که جایگاه ظهور آن قلب است». مسلم است که صورت روحانی قرآن، از دریچه چشم و گوش در قلب جای می‌گیرد.

مسجد تاریخانه، دامغان

مسجدالنبی، قزوین

این تجارب ارزشمند، باید در ساختن مساجد جدید به کار گرفته شود. در مسجد جامع ورامین، آیات سوره جمعه دور تا دور اربانه داخلی گنبد نوشته شده است. فقط آیه آخر سوره جمعه، که به ترک کسب و کار در روز جمعه و شتافتن به سوی نماز دستور می‌دهد در جلوی ایوان یا سردر ورودی نوشته شده است. به این وسیله، کسی که وارد فضای گنبدخانه می‌شود، در واقع ندا را لیک گفته است. این موضوع، دقت نظر بسیار دقیق هنرمندان مسلمان را می‌رساند. حیف است که این گنجینه عظیم را فراموش کنیم، و نمای مساجد خود را با سنگهای ساده و بیروح که در نمای خانه‌های مسکونی به کار می‌رود، بپوشانیم و مسخ کنیم.

کاروان وارد شهر می‌شد، به داخل مساجد رهنمون می‌گشت؛ زیرا با شکل و ارتفاع بنا آشنا بود. اما متأسفانه در شهرهای بسیاری از کشورهای اسلامی اگر شکل معماری اسلامی آن هم حفظ شده باشد، در موارد زیادی چنان مهجور مانده است که از دور مشاهده نمی‌شود. دلیل آن، محاصره شدن مسجد، به وسیله ساختمانهای تجاری و مسکونی بلند است. متأسفانه، این مساجد در چنین وضعی فقط از طریق تابلو و از فاصله نزدیک، قابل شناسایی‌اند. این امر در جوامع اسلامی، برای مساجد پذیرفتنی نیست. معماران مسلمان و مسئولان و دست‌اندرکاران دلسوز، باید چاره‌ای اساسی برای این مسئله پیدا کنند. باید مساجد طوری ساخته شوند که از فواصل دور مردم را به سوی خود فرا بخواند. لازم است این کار، به وسیله مجمعی از فقها و معماران متعهد انجام پذیرد؛ زیرا حفظ جلوه اسلامی مساجد در قالب بخشی از آداب و سنن دینی ما، اهمیت خاصی دارد. باید توجه شود که تغییر شکل معماری مساجد و غیر اسلامی بودن جلوه آن، می‌تواند اثر مخربتری از تغییر شکل لباسهای اصیل سنتی جامعه داشته باشد؛ لیکن اثر آن به صورت درازمدت است. البته، هر دو مسئله، از مظاهر هجوم فرهنگی به شمار می‌روند، که احتیاج به شناسایی و مطالعه دارند.

نمایا ظاهر مسجد

همان‌طور که لباس پوششی برای جسم انسان است، فضای معماری پوششی برای جسم یا پیکره جوامع انسانی به شمار می‌رود. پوششها، اعم از جسمانی و فضایی، مطابق آداب و رسوم هر جامعه‌ای، شکل گرفته است. هرگونه تغییر و انحراف در این دستاوردها، قطعاً منجر به تغییر یا تخدیر فرهنگ جامعه می‌شود. رنگها، نقشا و تزئینات در معماری اسلامی، بر اساس الهامات معنوی و دینی پدید آمده‌اند. نقوش شکسته هندسی، گره چینیا، اسلیمیا، طاق و قوسها و مقرنسها، همگی در فرهنگ و هنر اسلامی جایگاه خاصی دارند. و رمز و راز بسیاری در محتوا، مظاهر و طراحی آنها نهفته است. به علت تحریم مجسمه‌سازی و صورتگری در اسلام، هنرمندان مسلمان در تزئینات معماری بویژه در مساجد، دست به ابداع طرحهای هنرمندانه‌ای در شاخه‌هایی کاربردی چون: منبت‌کاری، کاشیکاری، میناسازی، حجاری و گچبری زدند. در اغلب این خلاقیتها علاوه بر اینکه از تناسبات نظام هندسی دقیق و متناسب استفاده می‌شود، محتوای آنها نیز تعالیم اسلامی را دربر دارد.

در موارد زیادی بویژه در کاشیکاری، از اشکال خورشید و ستارگان استفاده شده است. در مواردی، مفهوم و رمز عجیبی در دل نقوش نهفته شده است. نقشی که در مسجد امام اصفهان و مسجد جامع اصفهان به کار برده شده است، با ظاهر هندسی منظم خود، برای ما حکایت طواف به دور کعبه را آشکار می‌کند. سمت چرخشها و نحوه ترکیب، کاملاً مشخص‌کننده این مفهوم است. علاوه بر آن، اگر به شیوه ترسیم و تحلیل هندسی آن توجه کنیم، بیان‌کننده تناسب بسیار دقیق هندسی است.

استفاده از طرحهای گل و گیاه، بی‌ارتباط با اوصاف بهشت جاودان و ریاحین آنجا نیست.

در کنار تزئینات کاشیکاری و اشکال شکسته و گردان، بایستی از کتیبه صحبت کرد. کتیبه‌ها به صورتهای کاشیکاری، گچبری، حجاری